

УДК 1(091):159.923.2](477)

**"БЕЗРІДНІСТЬ" ЛЮДИНИ В "УКРАЇНСЬКОМУ СВІТІ"
М. ГОГОЛЯ**

Михайло Скринник

Національний лісотехнічний університет України,
вул. Генерала Чупринки, 103, Львів, 79057, Україна,
maskrynya@ukr.net

Символічно виражений український світ повістей, згідно з Гоголем, зазнає ерозії через неприродну зміну місця в структурі світу. "Чужий" посів місце "свого" в українському світі, а "лицар-козак" перевівся у "гречкосія", що стало згубним для особистісної самоідентичності українця.

Ключові слова: міф, український світ, опозиції, непритомність, безрідність, чужий світ, правда.

Місце людини в художній творчості Гоголя, його життєбачення, базові цінності, установки цікавили й цікавлять багатьох українських і зарубіжних учених. Дотичними до теми нашого дослідження вважаємо роздуми М. Бахтіна у праці "Творчість Франсуа Рабле і народна культура середньовіччя та Ренесансу", велику за обсягом роботу Ю. Манна "Поетика Гоголя" (автор досліджує карнавальний первень у творах Гоголя, очевидну і завуальовану фантастику, гротеск, міражну інтригу тощо), праці М. Поповича "Гоголь" і "Світ Гоголя" та Г. Грабовича "Гоголь і міф України". Творчість письменника у вимірі його українськості та "національної душі" аналізують О. Скримецький (Гоголь. – Львів.: Світ, 1994. – 308 с.) та В. Звиняцьковський (Николай Гоголь: тайны национальной души. К.: Ликей, 1994. – 542 с.), автори "Гоголезнавчих студій" (Випуск перший. Ніжин, 1996. – 124 с.; Випуск другий. Ніжин, 1997. – 110 с.).

Об'єктом нашого наукового зацікавлення у творчості М. Гоголя є людська одиниця, її базові цінності, самоідентичність людини в українських повістях, а також українськість самого Гоголя, його ставлення до України та осмислення місця й призначення людини у світі.

Базовою цінністю індивідуального та соціального буття для Гоголя, як і для всіх українських романтиків, є правда. Однак, пише він у листі до М. Максимовича від 09.10.1833 року, кожен торує до неї свій шлях, а різні дороги зумовлені розмаїттям закладених у нас здібностей і спроможностей. З одиниць складається суспільство, і важливо, за Гоголем, щоб кожен виконав своє призначення. Шлях Гоголя до правди – це заглиблення в себе, у свою душу, бо через неї лежить дорога до світу. Поняття душі в нього центральне для розуміння

внутрішнього світу людини. Істинну правду можна осягнути, вважає письменник, тільки душею, бо людина доходить до неї через переживання. "Моє діло – душа, і діло варте життя" [3, VI, с. 253]. Світ людині дано у правді тільки завдяки душевному збуренню, активності, а не раціональному пізнанню, бо душу рухає порив і натхнення.

У своїй творчості Гоголь обстоював позицію, згідно з якою і людина, і народ мають власну неповторну долю і мусять зрозуміти інший народ і дорогу до правди, яку той вибрав. Неморально навертати всі народи на одну дорогу, позаяк істина багатогранна, і кожен бачить тільки свою грань. "Ти забув навіть, – пише М. Гоголь, – про властивості характеру кожного народу, й гадаєш, що ті самі події можуть однаково діяти на кожний народ. Той самий молот, б'ючи по склу, розбиває його в порошок, а коли б'є по залізу, кує його" [3, VII, с. 276]. Питання історичної долі українського народу стало для Гоголя надзвичайно складним і актуальним. Критично-песимістичне ставлення до власної персони збігається в нього зі ставленням до народу, України та її історії. Відразу зазначимо, що ставлення до України в ранній і пізній періоди його творчості діаметрально протилежне. На початку свого творчого шляху письменник вважав, що історично склалися два різні народи: "сформувалися дві держави, які мали однакову назву, – Русь, одна під татарським, друга під одним скіпетром з литовцями" [4, VI, с. 27]. У пізній період він знає лише **одну** Русь – Росію. І патетично-піднесено звертається у невідомий простір: "куди ж летиш ти? Скажи! Не дає відповіді". Україна для нього стала далеким минулим, якого вже не повернеш, а тому ним не варто перейматися.

У пізньому періоді творчості відчутне прагнення Гоголя дистанціюватися від українських повістей: "На твори мої не спирайтеся і не робіть звідти жодних висновків про мене самого", – пише він А Смирновій. Щоправда, наприкінці листа прохоплюється щось схоже на зізнання: "У них точно є деякі хвостики душевного стану мого тодішнього, але без мого власного зізнання їх ніхто і не помітить, і не побачить" [3, VII, с. 273-274]. Однак завдання дослідника саме в тому й полягає, щоб через ці "хвостики" проникнути в особливості світобачення українофільського періоду творчості письменника. Цей період, згідно з дослідженням Г. Грабовича, становить чотирнадцять років творчого життя Гоголя від 1829 до 1842 року. У листі до О. Пушкіна від 23.12.1833 р. письменник сповнений ентузіазму і прагнення прислужитися своїй батьківщині: "Я захоплююся наперед, коли уявлю, як завирують праці мої в Києві... Там закінчу я історію України і півдня Росії і напишу Всесвітню історію, якої в справжньому вигляді дотепер, на жаль, не тільки на Русі, а навіть і в Європі нема" [3, VII, с. 107-108]. У листі до І. Срезневського від 6.04.1834 р. відчутне його захоплення "Історією Русів" і розчарування в інших працях тодішньої української історіографії: "Кониський... вихопив хоча б жменю передань і знав, про що він пише. Але всі решта такі порожні, такі безбарвні" [3, VII, с. 113].

У часи зацікавленості Україною, її історією, фольклором, народним побутом, особливостями життєбачення народу письменник вибудовує

собі підхід до інтерпретації історичної долі України, прагне визначити субстанційні цінності її життєвого світу, які він передає через такі опозиції: "чоловічий світ – жіночий світ", "козацький триб життя – хліборобський". Чоловічий світ є втіленням мужності, суворості, обачності, свободи; жіночий виражає ніжність, мрійливість, тужливість, кохання. Козацький спосіб життя – це дух лицарства, честі, звитяги, слави; хліборобський – господарська впорядкованість, достаток, затишок. Цінності та опозиції, які визначив Гоголь, стали основою аналізу в праці Г. Грабовича міфу України Гоголя. Якщо визнати, що ці опозиції наявні в українському житті, то потрібно зазначити, що насправді вони не становлять суперечності, а навпаки, є необхідною умовою гармонізації суспільного життя, тоді як у художніх наративах Гоголя вони мають ознаки ворожого протистояння і їх подано як первісні засади внутрішньої дисгармонії українського світу. На цих протистояннях Г. Грабович будує своє прочитання українських повістей Гоголя. Однак, на наше переконання, його дослідження є тільки початковим етапом аналізу багатовимірного світу українських повістей Гоголя.

Розмірковуючи про причини занепаду України, письменник із жалем констатує основну, на його погляд, причину політичного небуття, а саме – географічне розташування, особливість якого – межовість України щодо інших народів: "Якби був хоча б з одного боку природний кордон з гір чи моря – і народ, який поселився тут, втримав би політичне буття своє, створив би окрему державу" [4, VI, с. 28]. Втрата політичної самостійності України, за Гоголем, є процесом незворотнім, її належить сприймати як факт. Але причини занепаду України – не лише в географічній площині. Вони глибинні й сягають межі реального й ірреального. Прагнення проникнути в базові первні світосприйняття народу стало особистісним підґрунтям у витворенні його міфу України. На думку Гоголя, ці первні сформували напередвизначений код історичного життя України і визначили її долю. Цей код реалізовується в усі історичні періоди з усіма поколіннями. Межове існування України наклало на народ особливість, виражену поєднанням, здавалося б, непоєднуваного. Українці – народ, європейський за вірою і місцем розселення і азійський за способом життя, звичаями і одягом. Таке зіштовхування протилежних частин світу, вважає Гоголь, формує в народі різнохарактерні стихії: європейську обережність – азійську безпечність, щиросердність – хитрість, бурхливу активність – надзвичайні лінощі, прагнення до вдосконалення – нехтування будь-яких удосконалень [4, VI, с. 31-32].

Ці висновки письменник робить на основі аналізу фольклору. Його особливу увагу привертає нерозривне поєднання в піснях внутрішнього та зовнішнього світу людини. Гоголь зазначає, що в них нема опису явищ природи, природне є частиною психологічного життя людини. Українська пісня іноді схожа на "крик серця", бо народжується "у вихорі, у забутті, коли душа звучить і всі частини тіла, руйнуючи байдужий, узвичаєний стан, стають вільнішими, руки сильно здіймаються в повітря

і дикі хвилі веселощів відносять його від усього" [3, VII, с. 27]. Пісенний прийом органічного поєднання внутрішнього переживання і зовнішніх природних явищ, ірреального та реального дав Гоголеві змогу передати, з одного боку, національний колорит і внутрішню гармонію життя, а з другого – вказати на ірреальну розщепленість, субстанційний розлад і розпад українського світу. Гармонія, танець життя, краса, радість і водночас хаос, внутрішній страх, занепад, покинутість панують у кожній частині українського світу. Ілюстрацією цього є Сорочинський ярмарок: "Галас, сварка, мукання, мекання, ревіння – все зливається в один безладний гомін. Воли, мішки, сіно, цигани, горшки, баби, пряники, шапки – все яскраве, строкате, безладне метушиться купами і снується перед очима" [5, с. 72]. Усе разом демонструє єдність у строкатості й хаосі. Над мізерією і безладністю панує всевладна і підпорядковувальна сила, що, зрештою, спрямовує український світ до занепаду. Ще одна частина українського світу – старосвітське село, де "ветхі мальовничі домики, милі своєю строкатістю і цілковитою протилежністю порівняно з новою гладенькою будівлею" [5, с. 273]. "Життя цих скромних володарів таке тихе, таке тихе, що на хвилину забуваєшся і думаєш, що пристрасті, бажання й неспокійні породження злого духа, які збурюють світ, зовсім не існують, і ти бачив їх тільки в ясному осяйному сні" [5, с. 273].

Цей яскравий український світ тихий і гармонійний лише на поверхні. Майже кожна українська повість закінчується сумно, життя в ній перерване, воно втрачає свою основну функцію – тривання. Крізь красу й гармонію в українському світі проглядається безлад і безглуздя: "Що б, здавалося, бракує цьому краєві. Повне розкішне літо. Хліба, садовини, усякої рослини – страх! А народ бідний, маєтки поруйновані" [5, с. 292]. За Гоголем, у своїй глибинній суті українське життя поїдає само себе, воно самознищується, бо на народів лежить тяжкий гріх. Тому український світ влаштований не так, як належало б, і ніхто не спроможний змінити цей рух, до цілковитого його занепаду. Усі вияви зовнішнього руйнування, убогості й потворності є аналогом внутрішньої душевної "чорноти". Внутрішній стан його душі, якому відповідає українська руїна, перебуває в нерозривній єдності, як в українській пісні, зі станом природи: "І знову те саме поле, де пооране, чорне, де зелене, мокрі галки та ворони, одноманітний дощ, заплакане без просвітку небо. – Нудно на цім світі, панове!" [5, с. 499], – гірко зітхає Гоголь.

Письменник дивиться на український світ крізь розщеплення душі української людини на "чорну" й "світлу", що відповідає співіснуванню двох життебачень. Це розщеплення душі (згадаймо, що, за Сковородою, в людини є "світла" і "темна" безодні) слугує йому поясненням драми народу як у минулому, так і в теперішньому. І там, і там співіснують два первні: світлий і чорний, вони завжди у протиборстві. Причина всіх українських негараздів, доходить висновку Гоголь, напередвизначена, вона полягає в противенстві двох життебачень: лицарського, козацького та хліборобського. Світ гречкосіїв – надто заземлений,

запрагматизований і користололюбний, він сформував такі негативні риси української душі, як скнарність, заздрість, зажерливість, підступність – повною мірою виявлені в "Повісті про те, як Іван Іванович посварився з Іваном Никифоровичем". Іван Іванович репрезентує гречкосіїв. Він не минає нагоди, щоб продемонструвати свою "доброту". У жодному разі не погребує тим, щоб підійти до жебраків під церквою і запитати, чи дуже хочеться хліба, а то й м'яса, а потім відпустить їх з Богом зі словами: "Чого ж ти стоїш? адже я тебе не б'ю!" [5, с. 454]. Дуже любить приймати подарунки. Має могутню внутрішню силу, яку нічим не здолаєш і яку називають заздрістю. Іван Іванович якось дізнався, що в сусіди є те, чого немає в нього, – рушниця. Він дуже хоче її мати й із хліборобською безпосередністю пропонує за неї свиню. Іван Никифорович уособлює відголоски козацького способу життя, а тому не може втямити мислення гречкосія: як можна за зброю пропонувати свиню? У такий спосіб Гоголь протиставляє дві протилежні шкали цінностей українського життя. Іван Іванович, живучи за мірками гречкосія, пропонує на додаток до свині два міхи вівса. Іван Никифорович відповідає на це дошкульним дотепом: "З вами можна говорити, гороху наївшись" і називає Івана Івановича, за манеру розмахувати руками, – гусаком. Іван Іванович розцінює це як образу його родової честі. З цієї миті починається непримиренна війна до самого скону в цій квітучій частині українського світу. Непримиренність двох способів життя, **"двох родів"** логічного завершення сягає в "Страшній помсті".

Переродження козацького способу життя в хліборобський присутньо означає виродження українського світу, що й сфокусував Гоголь у старосвітському селі. Втрату козацької вольниці, свободи і станових привілеїв символічно передано через звуження світу колишнього козацького роду до розмірів поміщицької садиби. Свобода Афанасія Івановича Товстогуба у "Старосвітських поміщиках" обмежена кімнатами будиночка та доріжками в садку. Прогулянка ними замінює козацькі походи, а замість бойових дій – теревені про політику, можливу війну та його гіпотетичну в ній участь. Правда, пістолі вже давно поіржавіли і лежать десь далеко в хліборобській коморі. Та й наміри в колишнього козака, а тепер – достойного дворянина, цілком мирні – добре і ситно поїсти. Убачаючи в старосвітському селі прототип усієї України, Гоголь в'їдливо, з дошкульною іронією ніби між іншим прохоплюється: "А втім, я думаю, чи не має саме повітря в Малоросії якоїсь особливої властивості, яка допомагає травленню, тому якби надумав хто-небудь у такий спосіб наїстися, то, поза сумнівом, замість ліжка опинився б лежачи на столі" [3, II, с. 25]. За цим сарказмом відчутна туга й гіркий жаль за колишньою живою самодостатньою Україною. Загалом його українські повісті – це аж ніяк не "смішна комедія, яка починається з дурниць, продовжується дурницями і завершується сльозами і яку, нарешті, називають *життям*", як писав В. Белінський у роботі "Про російську повість і повісті п. Гоголя" [1, с. 176]. Таке прочитання Гоголя надзвичайно спрощене і

поверхове, хоча й стало хрестоматійним. На нашу думку, В. Белінський і не міг мати іншого враження від українських повістей, бо його сприйняття світу вплетене в зовсім іншу культурно-знакову систему, а тому йому не можуть відкритися смисли українського світу, які заклав Гоголь, його матриці життєбачення. Прийом, що його застосовує Гоголь, розкриваючи сенс українського світу, є, з позиції романтичного світогляду, "сократичною іронією". У ній, за висловлюванням Ф. Шлегеля, "все має бути жартом і все – серйозним, все простацьки щирим і все глибоко удаваним" [8, с. 190]. Цей прийом у повістях спрямовано на те, щоб пробудити в читача почуття непереможної суперечності між умовним і безумовним, повинісним і необхідним, безумовним і зумовленим, правдою і фальшю, простацьким і піднесеним в українському світі.

Світ українських повістей, на наш погляд, – це крик відчаю блудного сина України, який прагнув, щоб його нація отямилася, опритомніла і таки стала собою. І такою була позиція письменника упродовж близько чотирнадцяти творчих років.

Український світ у повістях чітко структуровано. Його горизонтальна структура відповідає, як і в кожного самодостатнього народу, опозиціям "ми – вони", "свій – чужий", "свій – інший". Тому її вибудовано через протиставлення силам, які репрезентують чужий світ, але письменник робить це, використовуючи комічно-побутовий сюжет та комедійні образи, які є традиційними для українських інтермедій XVII – XVIII ст. і виражають здебільшого опозицію "свій – чужий" [10]. Комедійно-побутовий сюжет інтермедій показували на сцені, у ньому були сталі дійові особи, зазвичай поділені на позитивних ("свої") і негативних ("чужі"). Лише постать селянина була двозначною: то він простакуватий та легковажний і схильний до горілки, то розумний, меткий і кмітливий "інший". Дійових осіб "чужого світу" обов'язково наділено яскраво вираженими негативними рисами. Це передовсім підприємливий, але хитрий і корисливий "жид" (у ролі шинкаря, корчмаря чи орендаря); хвалькуватий "німець", що ласо поглядає на чуже добро; шахраюватий "циган", у якого одна мета – обмахлювати ближнього; хамовиті "яриги" – безпутні люди, п'яниці, їхньою прикметною рисою є російська мова; знахабнілий "лях", що ставиться до українця як до свого підданого; безпардонний, підступний "москаль" (в одній з інтермедій запрягає ксьондзів у віз і змушує везти себе до Броварів або до Полтави, а там, каже, відпустить їх пастися на хорошій отаві). Однак центральною постаттю є **чорт**, навколо якого обертається весь "**чужий світ**". Його інтриги здебільшого зав'язані на шинку та горілці, яка слугує йому важливим засобом збивати людину на манівці, щоб потім допровадити до пекла. Як протилежність "чужому", "свій світ" із його такими позитивними рисами, як справедливість, честь, завзяття, уособлює "козак". Він своєю шляхетністю та вченістю не поступається ні пихатому "німцеві", ні гоноровитому "ляхові". Як і вони, знає латину й у взаємному диспуті та суперечці бере над ними гору. В іншій інтермедії

скаржитися матері на гірку долю і хоче йти на січ "мечем славу здобувати".

Порівнявши сюжети, художні прийоми та образи в інтермедіях і українських повістях Гоголя, можна стверджувати, що в повістях письменник у виборі літературно-художніх прийомів зображення українського життя спирається на національну духовно-культурну традицію й використовує класичні персонажі інтермедій для власної інтерпретації українського світу. Навіть виклад повістей російською мовою став у нього засобом протиставлення російського світобачення як чужого українському світові, позаяк він майстерно вмонтовує в оповідь численні українські слова. Наприклад, у "Тарасі Бульбі" "налічується 1085 українських слів в різних комбінаціях повторення" [9, с. 60]. О. Скромецький наводить список українських слів, що проходять через усю творчість письменника. Список вміщує шість груп, кожна з яких охоплює слова певної категорії: а) одяг, б) харчування, в) військові, г) різноманітні, д) діалектні, е) емоційні [9, с. 58]. Уживаючи українські ідіоми, імена людей, назви одягу, страв, господарського начиння та описуючи особливості способу життя, Гоголь показав Російській імперії, що українці є самобутньою нацією зі своєю мовою, усталеними традиціями, своєрідною культурою, способом життя та світобачення. Український світ письменник зображає через мандрівні міфи про "втрачений рай", "блудного сина", братовбивство й відплату за гріх. У модифікованій формі вони становлять основу змісту його міфу України.

Ми обстоюємо погляд, що Гоголь, як і Шевченко, кирило-методіївці, зазнав світоглядного впливу "Історії Русів", що базувалася на міфі України як "втраченого раю". Але, згідно з Гоголем, народ України втратив свій "золотий вік", перестав бути самодостатнім через гріх і за це він покутує. Гріх і покута різною мірою наявні в усіх українських повістях Гоголя.

У кожній повісті своєрідно виражено цей міф. Так, у "Вечорі проти ночі на Івана Купала", порівняно з "Двома Іванами" та "Старосвітськими поміщиками", дещо змінено акценти міфу. Центральна постать повісті Петро – буцім з козацького роду, але не пам'ятає його, він без **батьківщини, нічий**, тому його називають **Безрідним**. Козак виродився в наймита й набув таких прикметних рис хлібороба, як потяг до багатства й заздрість. Такі поривання душі відкривають її для доступу диявола. Це символічно, і стосується всього українського світу. А нечиста сила, як і в інтермедіях, полюбляє гуляти в шинку й саме тут, у цьому неприютному місці, робить **неприютним** Петра. Тому "природно," що шинок був улюбленим місцем і "бісівського чоловіка" Басаврюка, який мав собі за забаву зводити молоді душі зі світу. Він мав таку потужну "чорну силу", що навіть панотець Афанасій "насилу ноги виніс", коли надумав був покарати його – "накласти церковне покаяння". У тому неприютному місці й опинився блудний син Петро в тяжку хвилину, бо його Пидорку мали віддати за багатого ляха. У шинку й продав Петро Басаврюкові душу за золото. "Диявол!", – закричав

Петро, – "давай його. На все готовий". Золото затьмарило розум, а заздрість штовхнула на страшний злочин – убивство дитини: "як божевільний ухопився він за ніж, і безневинна кров бризнула йому межі очі" [5, с. 104]. Тут міф розкриває зміст українського гріха – кривне вбивство. Його тяжкість у тому, що воно підтинає коріння козацькому роду, яким є діти, а отже – позбавляє продовження роду як народу. У масштабі України кривне вбивство символізує розрив у національному самовідтворенні, а відтак – смерть козацького на-роду.

Повість "Зачароване місце" Гоголь вибудовує у формі народної оповіді, яка стверджує, що в українському світі, крім Божої волі, діє ще й зла воля, здолати яку людина не спроможна: "Захоче обмарити диявольська сила, то обмарить. Їй-Богу обмарить" [5, с. 264]. Друге твердження – те, що зла сила може активізуватися не скрізь, а лише в проклятому місці. У повісті "Вечір проти ночі на Івана Купала" таким є заболочене глухе місце з папороттю, що цвіте тільки купальської ночі, а в "Зачарованому місці" – звичайна грядка на баштані хлібороба. Ці місця заводять людину в блуд і там люди скоюють тяжкі злочини. Такий злочин завжди мотивований людською слабкістю до багатства й пов'язаний із заздрощами. Прокляте "зачароване місце" знамените тим, що на ньому "ніколи не було нічого путнього", все вироджується. Засадять як годиться, а зійде щось таке, що й не добереш: "кавун не кавун, гарбуз не гарбуз, огірок не огірок... чорт знає, що таке!" [5, с. 270]. Отак і в усій Україні, згідно з Гоголем, – колись було і козацтво, і "життя було хороше", але зникло, ніби й не було. Так само невідомо, як і чому зникли в "Зачарованому місці" такі "хороші бувалі люди", як "Болячка... Крутотрищенко! і Печериця! і Ковельок! і Стецько!" [5, с. 265].

На думку Г. Грабовича, основою повісті "Вій" є опозиція, що її визначив сам Гоголь, – протилежність між чоловічим і жіночим світом. У творі також наявна, вважає дослідник, дихотомія між містом і селом. Згідно з таким підходом, "чоловіче – жіноче" виражає вертикальний зріз структури українського світу, а "місто – село" – її горизонтальний зріз. Саме тому Г. Грабович трактує Хому Брута як зайду в чужий для нього світ ("село"), який його і занастив. Ми вважаємо такий підхід досить спрощеним.

Щоб викласти своє бачення, проаналізуємо повість. На наш погляд, уже в початковій фабулі закладено символічно-образну багатозначність. Здавалося б, ідеться про такий собі пересічний факт. Під час вакацій три бурсаки, що йшли на кондиції, тобто шукати місця для навчання та підготовки дітей із заможних родин, *збочили з великої дороги*. "**Збочити з дороги**" – один з ключових моментів повісті. Перше значення цього смислообразу – що Україна збочила з освітньо-культурного розвитку, започаткованого ще Києво-Могилянською академією. Друге значення – Україна зійшла з праведного шляху в історичному розвитку. Третє значення – її сини стали її блудними дітьми (богослов Халява, філософ Хома Брут та ритор Тіберій Горобець). Їхні імена відображають, з одного боку, спрямованість на високу науку та латину, а з другого – комічне поєднання підкресленої простонародності

та вченої європейськості, простакуватість взаємин, увагу до горілки, підкреслюють їхню *недовченість*.

Безумовно, в основі цього твору – міф України, як і в основі інших повістей. Щоб розкрити його значення, потрібно, на наше переконання, звернути увагу на спосіб викладу і цього твору, й інших українських повістей. Його особливістю є занурення письменника в образи-символи української демонології. Автор змістовної передмови до книги "Українські замовляння" (К., 1993. – с. 7-29) М. Новикова вважає символи "Вечорів..." індивідуальними, порівняно умовними, тоді як, мовляв, у пізнього Гоголя "символи "безумовні", їхній зображувальний характер відходить на другий план. А наперед виходить їхне "існування" [7, с. 25]. Дослідниця абстрагується від того, що символи "Повістей" не просто "художні", а передовсім – "культурно-духовні" і виражають у раннього Гоголя **український світ**, тоді як у пізнього – християнське життєбачення загалом. Наприклад, символ ночі є у творчості і європейських, і українських романтиків, позаяк уже давні космогонії, зазначає Ф. Шлегель, навчали, "що ніч є матір'ю всіх речей" і для кожної окремої людини світ "утворюється з первісного хаосу через любов і ненависть, через симпатію і антипатію" [8, с. 167]. За Гоголем, ніч приховує таємницю нашого існування; його символіка українського світу відслоняє запону на чари життя, що своєрідно виявляються в українській ночі.

Візьмемо, наприклад, такий символ українського світу в "Повістях", як "горілка". І в Гоголя, і в інтермедіях вона є чортячим напоєм. Її багато в місцях, де розкошує чорт, – це шинок і корчма. Інший символ, що є одним із центральних образів у повістях письменника – танець. Він містить два цілком протилежні значення. Перше – образ єднання людини з небом і землею. Саме колективний танець символізує життєвий порив спільноти, її самодостатність і силу. Протилежного значення танець набуває у сфері несвідомого – у снах, тут він попереджує людину про лихо. У повістях Гоголя передвісником лиха є індивідуальний танець. У танці є і реальність, й ірреальне, яке невимовне, але інтуїтивно зрозуміле оточенню. Танець Хоми Брута не запалює інших, він не є танцем життя. Ось чому байдуже дивиться на цей відчайдушний і тривалий танок дворова челядь, аж доки їй не урвався терпець. А тоді, сплюнувши і сказавши: "еге, як довго танцює чоловік", порозходилася. Танець чаклуна в "Страшній помсті" перелякав дітей, бо вони вчули в ньому присутність нечистої сили. Танець причинної Катерини підкреслює її непритомність: вона ледь пересувала ноги, а їй здавалося, що танцює горлицю. Танець передував її смерті.

Центральним символом у всіх повістях є "**непритомне місце**", яке стало оселею для "водиля", тобто нечистого духу, що вводить людей у блуд. Ще один символ в українських повістях Миколи Гоголя – "блуд": у "Зачарованому місці" у блуд впадає дід, у "Вечорі проти ночі на Івана Купала" – Петро, у "Ночі перед Різдвом" – Черевик, у "Вії" – Хома Брут. У повісті "Вій" Гоголь українізує міф про блудного сина. За євангелистом Лукою, блудний син "пропав – і знайшовся!" [6, Єв. Луки,

15, 32]. "Знайшовся" асоціюється тут з "воскрес", бо ніби возродився, став іншим. За Гоголем, мертвий не може ожити: "пропав" – це печать на ньому, і нічим цьому не зарадиш. "Блудний син" Хома Брут, як і Петро Безрідний, не можуть повернутися до свого роду, бо ні той, ні той не знає своєї родини. У цьому специфіка їхнього блуду. Хоча Брут ніби й намагається не втратити того, що пов'язує його з козацьким родом: переконує себе, що оскільки він козак, то, отже, мусить мати козацьку чесноту – мужність.

Якщо в класичній інтермедії вченість козака, знання латини підкреслює його шляхетність, є чеснотою, яка ставить його на один рівень з ученим німцем та ляхом, то в Гоголя "свідчення" бабусі-відьми з хутора спрямовані на зниження рівня освіченості спудеїв: "Я знаю цих філософів і богословів. Як почнеш таких п'яниць пускати, то й двору скоро не буде" [5, с. 420]. Опинившись у "непритомному місці", Хома невдовзі відчув на собі зміну в структурі світу: звичний порядок, що відповідає опозиції "верх – низ", ураз змінився до навпаки. Реальне постало ірреальним: він зрозумів, що його осідлала відьма. Згодом зібрався з духом, почав промовляти молитви і зрозумів, що сили відьми ослабли, вона опустилася на землю. Брут скочив їй на спину, схопив з дороги дрюка і почав щосили її гамселити. Здавалося б, звичну структуру світу знову відновлено. Але відьма зненацька впала на землю, і він побачив перед собою красуню з розкудланою косою й довгими, як стріла, віями. Ірреальне перетворилося на дивовижну реальність, від якої в нього з'явилося непереборне бажання втікати. Хвилювання від захоплення красою чи незрозумілий страх вдихнув йому сили для втечі. Інверсію реального та ірреального світів у "Вії" подано через перетворення баби-відьми на красуню і навпаки. З цього приводу О. Стронецький припускає, що буцімто в образі старої бабуні автор втілює ідею народної душі, яка живе і згодом здатна помолодіти: "Він (Хома) поглянув на її лице і побачив палаючий схід сонця та золоте блимання куполів церков Києва на віддалі" [3, II, с. 186]. Ця краса **на віддалі** є, на нашу думку, образом-символом колишнього автентичного обличчя України, коли та була ще не заповнена диявольською чорною силою, чужим світом. За Гоголем, красива Україна стала бездиханною руїною, де панує "чужий світ" і чорна диявольська сила, а красуня-сотниківна є дівчиною, але водночас вона відьма, для якої *своїм* є диявольський світ. Отож і Хома Брут тільки ніби козак. Він втратив основну якість, що ріднить його з козацьким родом, – мужність. Так само несправжніми є козаки, що конвоюють його до непритомного хутора, адже всі вони залежні від диявола. Підтвердження цього – панування над ними невидимої чорної сили, яка змушує їх заїжджати в кожний шинок, що трапляється по дорозі, – улюблене місце розваг диявола. У шинку Хома надумав позбутися своїх опікунів утечею. Але раптом відчув, що диявольська сила не дає йому здійснити намір, його не слухаються власні ноги. А на хуторі невідома сила не давала йому відвести погляд від мертвої красуні з рисами обличчя незвичайної й гармонійної вроди, з вустами-смарагдами, готовими ось-ось

усміхнутися. І в цих вустах його щось страшенно пройняло, і відчув цієї миті, що душа його почала якось хворобливо щеміти, "так ніби зненацька серед вихору веселоців юрби, що пустилася в танок, заспівав хтось пісню про пригноблений народ" [3, II, с. 186].

Розглянемо ситуацію докладніше. Підкреслимо, що красуня і відьма – це одна й та сама особа, а філософ є водночас жертвою відьми, і вбивцею красуні. Між ним і обома іпостасями відьми-красуні є непояснювальний зв'язок. "Він знає..." [5, с. 431], – сказала вона перед смертю, бажаючи, щоб той відмолював три ночі її гріхи. Цей зв'язок є внутрішньою єдністю його козацької натури й України, символ якої в повісті – красуня-сотниківна. Саме тому в її майже надприродній красі козацькою частиною своєї душі філософ відчув **голос пригнобленого народу**. Хома Брут, як і відьма-красуня, живе в двох іпостасях. Перша іпостась – безрідний, недовчений гречкосій-страхополох, який, дивлячись на безкраю далечінь своєю батьківщини, думає про її плодючу землю: вона може дати багато фруктів, їх можна висушити й продати в місті, а найліпше зробити з них горілку, бо горілку з фруктів не порівняти ні з чим. Нагадаємо, що в українській демонології це чортячий напій. Друга іпостась – козак, який втратив козацький рід і тепер **безрідний**, однак прагне переконати себе, що ні перед чим не має страху, навіть перед диявольською силою, його душа захоплена красою та просторами своєї України. Ця дихотомія вказує на причину внутрішнього переродження Хоми Брута з козака на гречкосія, яка відтворює порушення природної структури українського світу. Насправді з'ясовується, що він не безстрашний козак, а полохливий гречкосій з печаттю чорної сили, яка манить його диявольським зіллям – горілкою. Він приречений на смерть тому, що не має до кого повертатися, бо позбавлений сили роду, яка б надихала його на мужність, а отже – на боротьбу. Він пропав "тому, що побоявся" [7, с. 450], – виголосив вирок Тіберій Горобець, який уже став філософом. У повісті внутрішня роздвоєність сотниківни та філософа уособлює внутрішню дихотомію України, яка тепер лежить мертвою красунею, бо за життя взяла на себе гріх, впустивши у свій світ чорну диявольську силу – "чужий світ".

У повісті "Страшна помста" реальне та ірреальне перебувають у точці збігу, реальність і міф постають як єдине ціле. Реальні події не мають статусу самодостатніх, є, радше, фактологізацією міфу. Це відчутно вже на початку повісті, події випадають, не вписуються у звичний усталений порядок перебігу життя. Ми довідуємося, що чомусь не приїхав на весілля до осавула Горобця батько дружини Данила Борульбаша, який двадцять один рік десь пропадав безвісти. Аж раптом на весіллі з'явився козак, який перелякав дітей, і від нього враз поточився народ. У повісті це ознака того, що на перебіг подій впливає ірреальне. Так, під дією святої ікони той козак перетворився на старого діда й усі впізнали в ньому чаклуна. У повісті зафіксовано увагу на факті, що перевтілення стосується "чужого" щодо українського світу. Факт перетворення застосовано для впізнавання в "іншому" "чужого". Цей факт успішно використовував З. Фройд для витлумачення снів та

інтерпретації міфів, зокрема образу Прометея. Прометей приніс людям вогонь, який люди сприйняли як благо. А появу чаклуна у повісті Гоголя народ сприйняв як знамення, що провіщає лихо. Українському світу, згідно з Гоголем, властива дихотомія двох первнів. Один з них є втіленням абсолютної краси, добра, гармонії: "Любо глянути з середин Дніпра на високі гори, на широкі луки, на зелені ліси!..." [5, с. 200]. Другий, започаткований диявольською силою, "чужим світом", є джерелом розбрату, хаосу, зради, потворності, лиха: "Не так страшно що чаклун..., як страшно те, що він лихий гість" [5, с. 199]. Спочатку ірреальне витає в реальності, як гроза в повітрі, її ще немає, але вже всі відчувають її присутність. Так і лихо – невідомо тільки, у якому місці і на кого воно впаде.

В українських повістях Гоголя символом, що спричинює заздрість і стає джерелом гріха, є золото (добро). У "Страшній помсті" письменник вставляє цей символ наприкінці твору в оповідь старого бандуриста як структурний елемент міфу України. Є в повісті і "прокляте місце" – цвинтар, де з-під хрестів один за одним встають мерці з тим самим вигуком: "Душно!". Там лежать грішники, що скоїли страшні злочини. Так тисне на їхні душі тяжкий гріх. Цвинтар є символом царства українських "мертвих душ", що за свій гріх не матимуть спокою повки. Символ дитини, як і в повісті "Вечір проти ночі на Івана Купала", є означником майбутнього України, якого вона не має: "Ти виростай, виростай на забаву! / Козацтву на славу, / Вороженькам на розправу" [5, с. 203], – люляє свою дитину Катерина, не відаючи про її скору загибель. У творах Гоголя дівчина, жінка з трагічною долею символізує Україну. У "Страшній помсті" це дружина пана Данила – Катерина, її доля напередвизначена, вона помирає від руки власного батька – псевдокозака, вона не має захисту від чорної сили, яку уособлює її батько. "Козаки! Козаки! Де честь і слава ваша. Лежить честь і слава ваша, склепивши очі на сирій землі" [5, с. 223]. Джерелом гріха Катерини стають її чесноти: душевна чистота, доброта, віра в людей, врода, краса як предмет зваби для чаклуна. Чаклун – символ первісного гріха України, він із поріддя тих козаків, що продали сатані свої душі, зрадивши батьківщину, і водночас батько Катерини і її кат. Він символізує приреченість козацтва і занепад України як її неприємність. Правдивому козакові Данилу вдається посадити його в підземний склеп "за змову з ворогами продати український народ і попалити християнські церкви" [5, с. 216]. Але Катерина звільняє батька-чаклуна, повіривши, що він розкаявся і піде замолювати гріхи в монастир. Як і Україна, Катерина довірила свою долю тим, у кого "некозацьке серце". Про "некозацьке серце" чаклуна свідчать його дивна поведінка і звички: не любить галушок і свинини, не п'є меду і п'є "чорну воду" замість горілки. На відміну від нечистої сили, зображеної в інших повістях, чаклун не вживає цього диявольського зілля. За Гоголем, горілкою по корчмах та шинках до пекла людські душі зманює дрібна нечиста сила в образі чортів. Цю силу козак часом здатний здурити, здолати, як це роблять Вакула чи Хома Брут. Але долею філософа переймалися не ординарні

чорти, а значно добірніша диявольська сила, адже його вбиває сам Вій. Добірна чорна сила опікується і чаклуном. Свідченням цього є те, що "у кімнаті й свічки немає, а все світиться", "по стінах чудні знаки. Висить зброя, та все дивна: такої не носять ні турки, ні кримці, ні ляхи, ні християни, ні славний народ шведський" [5, с. 211]. Ще він здатний викликати зі сплячих людей їхні душі. Найстрашніше те, що чаклун містить первісний гріх, що впав на Україну, він сіє зло й не знає, навіщо це робить. Невідомо чому йому хотілося "увесь світ витоптати конем своїм, узяти всю землю від Києва до Галича з людьми, з усім і потопити її в Чорному морі" [5, с. 233]. Разом із диявольською силою в ньому є й пекельний страх, якого він не може позбутися, це від прагнення уникнути неминучої відплати за скоєне. Навіть святі місця Києва йому не допомагають позбутися цього страху: "святі букви в книзі налилися кров'ю, ще ніколи в світі не було такого грішника!" [5, с. 232]. Цей страх, зрештою, штовхає чаклуна на блуд, який спрямовує його до проклятого місця в Карпатах, де його давній предок згубив побратима-козака та невинну душу дитини. Тут на нього чекає відплата від величного, але мертвого лицаря, жертви первісного злочину. Характерно, що лицар робить непритомним чаклуна своїм сміхом: "Як грім розсипався дикий сміх по горах і залунав у серці чаклуна, потрясши все, що було в середині його" [5, с. 233]. Коли читаєш українські повісті Гоголя, здається, що на рівні несвідомого його сміх спрямований на те, щоб він "страшно відбився" у "мертвих душах" українців і змусив їх опритомніти.

Так само, як на Україні лежить чорна печать руїни й забуття, так трагічно закінчується життя і українських персонажів Гоголя, і його особисте. Його герої борються зі злою силою, але всі їхні зусилля марні, їх втягує чорна безодня неправедних вчинків. На героях лежить прокляття і Божа кара. Хому Брута не рятує ні святе коло, ні Святе письмо, ні хрест. Фатальний антихрист Басаврюк сидить у Петрові ("Вечір проти ночі на Івана Купала"), і той змушений каратися, згадуючи свій страшний гріх. Легенда зі "Страшної помсти" про двох побратимів-козаків є ключем до розгадки розколеного навпіл українського світу та внутрішнього світу Гоголя, до розуміння і особистої трагедії, і трагедії свого народу. Ця легенда є українським варіантом біблійної оповіді про вбивство Авеля Каїном і страшне покарання, яке Бог наклав на його рід. Ця оповідь є матрицею, що закладена в українському роді й визначає собою весь подальший розвиток народу. Його історія є реалізацією цієї оповіді. Козак Петро вбиває брата Івана, тому що чорно заздрить його вдачі й таланту. Легенда зі "Страшної помсти" унаочнює й деталізує універсальний біблійний текст: "Ти проклятий від землі, що розкрила уста свої, щоб прийняти кров твого брата з твоєї руки" [2, Буття, 4, 11]. Петро ("Вечір проти ночі на Івана Купала") продає Басаврюкові душу за золото. Історія України має немало прикладів такого братовбивства і зради інтересів країни за "добро", маєтності, чини та великодержавні посади. Але до цього злочину додається стократ тяжчий – убивство дітей. Це символ втрати нацією майбутнього. "Людина без чесного роду й потомства – як хлібне зерно, кинуте в землю і загибле марно в землі.

Сходу немає – ніхто не знатиме, що кинуте було насіння. Зроби ж, Боже, так, щоб усе потомство його не мало на землі щастя" [5, с. 237].

Якщо в Шевченковому "Кобзарі" життя інтерпретовано через межові категорії буття в матриці світосприйняття "народження – зростання – смерть – воскресіння" й інверсія персонажів відбувається як утвердження цього циклу, то в українських повістях Гоголя останнього елемента у структурі цієї матриці нема. Цикл життя обривається на смерті. У "Страшній помсті" гине козак Данило, який символізує здоров'я українського світу, вбито його дитину, символ тривалості українського світу, зарізано дружину Катерину, символ упорядкованості українського світу.

Отже, Гоголь подає смисли українського світу в образно-символічній формі через проникнення в його структуру. "Збої" у сфері особистісної ідентифікації в українському світі відбуваються через зсуви його структурних елементів з їхнього природного місця на місце, невластиві їхній суті. Тобто "низ" прагне посісти не характерне для нього в соціальній структурі місце "верху". У горизонтальному зрізі "інший" прагне вбрати на себе личину "свого", хоча за своєю природою він "чужий" українському світові. Такі "зсуви" в соціальній структурі стали фатальними для існування українського світу як цілісної самодостатньої системи. Негаразди в соціальному світі стають згубними для мікрокосму окремої людської одиниці, бо "чорна" половина душі бере гору над "світлою". І сам Гоголь не уникнув долі роздвоєної душі. Золото слави й загального визнання взяло гору над українською частиною його душі. Бо українська справа, крім особистих неприємностей від самодержавства, не могла дати ані слави, ані чинів у Російській державі.

Література:

1. Белинский В. Г. Сочинения Николая Гоголя // Избранное. – М., 1986. – 372 с.
2. Біблія. Книги стародавнього заповіту. – Б.в., б.м.в., 1991. – 959 с.
3. Гоголь Н. В. Сочинения. В 7-и томах. – М.: Изд-во худож. литературы, 1967. – Т. 2. – 470 с.
4. Гоголь Н. В. Собр. соч. В 6-и томах. Избранные статьи и письма. – М.: Госиздат, 1950. – Т. 6. – 460 с.
5. Гоголь М. В Твори. В 3-х томах. – К.: Держвидав. художньої літератури. – 1952. – Т. 1. – 525 с.
6. Новий заповіт і книга псалмів. – Гедеон, 1988. – 462 с.
7. Новикова М., Шама И. Символика позднего Гоголя // Гоголезнавчі студії. Випуск другий. – Ніжин. – 1997. – С. 24-31.
8. Мислителі німецького романтизму. – Івано-Франківськ.: Лілея-НВ, 2003. – 588 с.
9. Скромєцький О. Гоголь. – Львів.: Світ. – 1994. – 308 с.
10. Українські інтермедії XVII – XVIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 239 с.

**THE "KITHLESSNESS" OF A MAN IN "THE UKRAINIAN WORLD"
BY M. HOHOL'**

Mykhailo Skrynnyk

Ukrainian National University of Forestry and Wood Technology,
Gen. Chuprynka Str., 103, L'viv, 79057, Ukraine,
maskrynya@ukr.net

A symbolically expressed Ukrainian world of stories by Mykola Hohol', pursuant to the writer, suffers an erosion as a result of the unnatural change of the place in the structure of the world. "The Stranger" took a place of "The Native" in the Ukrainian world, and "a Cossack-knight" was transformed into "a peasant", what became pernicious for a personal self-identity of the Ukrainian.

Key words: myth, Ukrainian world, opposition, unconsciousness, kithlessness, strange world, truth.